

KAPITEL 4 / CHAPTER 4 ⁴

SOCIO-ECONOMIC INEQUALITY: IMPACT ON THE ECONOMIC BEHAVIOR OF SOCIETY

DOI: 10.30890/2709-2313.2024-35-00-035

Вступ

У системі суспільних відносин особливої актуальності набуває тема соціально-економічної нерівності, диференціації соціуму за низкою ознак. Питання про те, як виникає й відтворюється нерівність, більше століття цікавить дослідників-економістів, соціологів, політологів. Проте взаємозв'язок між нерівністю і процесом економічного розвитку ще чітко не визначений, залишаються не з'ясованими питання щодо економічної поведінки соціуму у контексті соціально-економічної нерівності та суспільного розвитку.

Диференціація суспільства за рівнем доходів – одна з характерних ознак країн з ринковою економікою, з одного боку, вона стимулює суспільний розвиток, а з іншого, його стримує. Наявність нерівності визнається родовою ознакою ринкових відносин, яка має стимулювати розвиток, оскільки нестача якогось блага у суб'єкта господарювання змушує його віднайти ресурси для зменшення/покриття/задоволення цієї нестачі. Проте цей процес має позитивні наслідки, коли нерівність є помірною та несуттєвою. Суттєва нерівність у доходах має багато негативних побічних ефектів для країни та її населення. «Історія вчить: нерівність, яка переходить допустиму межу, рано чи пізно призводить до катаклізмів, революцій, бунтів, неконтрольованої міграції, терактів, відкритих та латентних війн тощо» [20, с. 80]. Нерівність стимулює зміни економічної поведінки соціуму, запускає механізми суспільної трансформації і вимагає формування та реалізації зваженої економічної політики держави.

Основна частина

Проблемам дослідження нерівності присвячено чимало праць науковців як

⁴Authors: Fomina Olena Oleksandrivna

Number of characters: 51674

Author's sheets: 1,29

України, так і близького й далекого зарубіжжя. Цікавими є дослідження американських науковців Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон [4], що намагаються віднайти відповідь на питання, чому нації занепадають, знайти витoki багатства та бідності; Ф. Агійона та Дж. Уїльямсона [1], які досліджують зв'язок між економічним зростанням, нерівністю і глобалізацією; французьких науковців Д. Мартена, Ж.-Л. Мецжера, Ф. П'єра, що вбачають однією із причин соціально-економічного суспільного безладу, зокрема бідності та нерівності, глобалізацію суспільних відносин [12]; чеського науковця Т. Седлачека [33], який висвітлює нагальні суспільні проблеми через обґрунтування шляхів розвитку «економіки добра і зла». Особливу увагу слід звернути на дослідження українських науковців, зокрема О. Гаврилишина [5], який у своїх дослідженнях капіталістичної економіки наводить соціально-економічні наслідки ринкових перетворень для населення країн з перехідною економікою; роботи А. Колота та О. Герасименко [19; 20], що висвітлюють питання глобальних тенденцій розвитку соціально-трудових відносин, соціально-економічної нерівності; Е. Лібанової [22], чимала частина досліджень якої присвячена проблемам бідності населення України, його розшарування за доходами та з'ясуванню причин нерівності; А. Надточій та А. Смаглюк [25], які обґрунтовують теоретичні підходи до визначення нерівності, намагаються оцінити її масштаби, визначити наслідки та надати пропозиції щодо подолання в українському суспільстві; Л. Клевчіка [17], що намагається подати нерівність як чинник диспропорції суспільних відносин тощо.

У країнах зі слабкою економікою нерівність є невідворотним злом, яке гальмує процес швидкого росту економіки, оскільки бідність обмежує можливості населення щодо соціальної реалізації, «нівелює потенціал більшої частини населення: люди, які могли б бути вчителями, трейдерами, медсестрами, невеликими підприємцями, які активно вносили б свій вклад у благополуччя своїх громад. Замість цього майже весь свій час вони відчайдушно намагаються звести кінці з кінцями. Коли найбідніші родини не мають грошей на фундаментальні потреби, найбіднішим працівникам бракує роботи, а відтак

ринок впадає в стагнацію» [31, с. 152], починає домінувати тип економічної поведінки, пов'язаний із задоволенням найпростіших потреб, вмикається стратегія виживання, і активна економічна поведінка замінюється пасивною.

Загальновизнаним є те, що соціально-економічна нерівність у світі виникла наприкінці XVIII століття як результат Промислової революції, коли ручна праця людини почала замінюватися машинною, відбулося формування нових суспільних класів [4, с. 43]. Але не існує жодної теорії, яка б могла обґрунтовано пояснити єдині для всіх держав джерела бідності і багатства, закономірності їх розподілу у суспільстві. У теорії існує кілька гіпотез виникнення суспільної нерівності, а саме: географічної, культурної, невігластва (рис.1).

Гіпотеза	Географічна	Культурна	Невігластва
Витоки бідності	Географічні відмінності, що стосуються здоров'я людей і мають вплив на продуктивність факторів виробництва	Інституціональні обмеження, що виникають у формальній і неформальній сферах взаємодії суб'єктів господарювання	Дефіцит знань щодо поведінки суб'єктів господарювання в умовах ринкової економіки, різноспрямовані інтереси
Спосіб подолання	Зважена соціально-економічна політика, спрямована на людський розвиток та забезпечення суспільного добробуту, на основі збалансування загальних і індивідуальних інтересів		

Рисунок 1 – Гіпотези виникнення нерівності в світі

Географічна гіпотеза стверджує, що величезний розрив між багатими і бідними країнами пов'язаний з їхніми географічними відмінностями. До основних причин нерівності з позицій сучасного трактування цієї теорії відносяться, по-перше, тропічні хвороби (наприклад, малярія), що негативно впливають на здоров'я населення, а отже, і на продуктивність праці; по-друге, тропічні ґрунти, які не сприяють продуктивності сільського господарства. До країн, бідність яких можна пояснити цією теорією, відносять малорозвинені країни Африки, Центральної Америки і Південної Азії. Але ця теорія не може пояснити відмінності між північним і південним Ногалесом, Північною і

Південною Кореєю, між Північною і Південною Америкою, Західною і Східною Німеччиною до падіння Берлінської стіни [4, с. 46-47], оскільки на розвиток як країни, так і суспільних відносин в ній впливає чимало інституційних чинників, одним з яких виступає культура.

Культурна гіпотеза пов'язує добробут населення країни із культурою, нормами і цінностями соціально-економічних відносин, що склалися в її межах. Такі чинники як релігія, національна етика, рівень довіри, емпатії, легалізму, відповідальної економічної поведінки мають безпосередній вплив на розвиток країни і є лише наслідком дій соціальних інститутів і не пояснюють виникнення нерівності як такої [4, с. 52-58]. Таким чином, культурна гіпотеза пов'язує причини виникнення нерівності із інституціональними чинниками.

Звертаючись до неокласичної економічної теорії, що вписується в культурну гіпотезу розвитку, слід звернути увагу на концепцію, висунуту Фрідріхом фон Хайєком, де захищається право максимальної свободи людини як визначальної складової спонтанного економічного порядку та розвитку. Відповідно до його концепції, поведінка окремого суб'єкта господарювання визначається його економічними інтересами щодо конкретних економічних дій і здійснюється з метою отримання зиску. Зіткнення багатоманітних та різноспрямованих інтересів людини, підприємця, фірми сприяє раціоналізації соціального порядку, основою якого є принцип індивідуальної свободи. Держава в цих відносинах виступає охоронцем природного соціального порядку – свободи конкуренції, обмеження монополії, свободи вибору, свободи розвитку – і здійснює цю свою функцію через законотворчість, формування суспільних моральних норм, ідеологічне виховання, охорону усталених традицій. Щодо нерівності в концепції Хайєка, то вона є природним соціальним порядком, оскільки соціальна справедливість є суто моральною категорією і може існувати лише за умов примусової економіки та «адміністративного деспотизму». У свою чергу, в умовах ринкової економіки забезпечення соціальної справедливості сприяє свавіллю, блокує економічну свободу, спотворює ринкові сигнали. Людина сама мусить дбати про свій економічний і соціальний добробут. Хайєк

зазначає, що чим більше регулюється суспільство, тим більша кількість людей у ньому користується привілеями гарантованого доходу, що призводить до зміни суспільних цінностей: суспільний статус людини починає визначатися не її працьовитістю і здібностями, а належністю до певного прошарку населення. Таким чином, стимули активної економічної діяльності підриваються реалізацією принципу соціальної справедливості [35].

Гіпотеза невігластва стверджує, що світова нерівність існує через те, що «ми чи наші правителі не знають, як зробити бідну країну багатою» [4, с. 58], тобто основою нерівності виступає поведінка індивіда або фірми в ринковій економіці за наявності у них можливості «виробляти, купувати і продавати будь-які товари чи послуги на власне бажання» і недосконалість ринкового механізму та його «крах». Для вирішення проблеми нерівності пропонується підвищення освіченості політиків, які б надавали раціональні поради і будували «правильну економіку» [4, с. 59]. Разом з тим у розвинутих країнах уряд виходить з того факту, що чим кращою є освітня підготовка економічно активного населення, тим вища його роль у виробництві, тим менше в країні соціальних проблем, пов'язаних із безробіттям, бідністю, злочинністю тощо. У високорозвинутих країнах ймовірність стати безробітним знижується з підвищенням рівня освіти працівника. У країнах, що розвиваються, така закономірність не завжди спрацьовує, в основному через переважаючі трудомісткі види діяльності та простих робіт, що зумовлює брак робочих місць для працівників із відносно високим рівнем освіти. Чим вищим є рівень освіти працівника, тим вищою стає ціна його робочої сили. Відповідно, витрати роботодавця на залучення й використання праці такого працівника також будуть вищими. Отже, підприємствам вигідніше наймати працівників нижчої кваліфікації, оскільки їх праця буде коштувати менше. Разом з тим, діють фактори, що зменшують тривалість незайнятості і період пошуку роботи висококваліфікованими спеціалістами, зокрема, через можливість ширшого вибору діяльності, оскільки вони можуть виконувати спектр робіт, що відповідають як рівню їх освіти, так і ті, що потребують більш низької кваліфікації. Люди, які мають більш високий

рівень освіти, є більш мобільними і використовують більш ефективні способи пошуку роботи, вони менш схильні до припинення її пошуку. За необхідності вони легше і швидше перекваліфікуються, що також зменшує період їхнього перебування у статусі безробітних. Разом з тим, проблема бідності, ринкових провалів криється у системі стимулів, обмеженнях політичних та економічних інститутів у різних країнах. Країни відрізняються рівнем економічного розвитку, оскільки мають різні інститути, норми і правила, що визначають функціонування економіки та стимули для мотивації людей, а також різняться типом економічної поведінки соціуму. У бідних країнах, де задовольняються переважно базові потреби людей, домінує природний тип економічної поведінки, оскільки мотивом діяльності соціуму виступає необхідність вижити. У розвинутих країнах соціум більшою мірою зорієнтований на розвиток та забезпечення потреб вищого рівня та досягнення мети суспільного добробуту через задоволення індивідуальних потреб та створення суспільних благ, необхідних для стабільного розвитку соціуму.

Економічною наукою доведено, а господарською практикою підтверджується, що економічний і соціальний прогрес узгоджуються між собою та мають одновекторну динаміку тоді, коли економічні досягнення супроводжуються соціалізацією суспільних відносин і стосуються інтересів абсолютної більшості економічно активного населення [18, с. 11].

Звіти про людський розвиток, запроваджені Програмою розвитку ООН, доводять, що економічна нерівність існує традиційно, але з розвитком суспільних відносин до неї додаються інші виміри нерівності, такі як нерівність у сфері охорони здоров'я, отримання освіти, збереження власної гідності, дотримання прав людини. Разом з тим, оцінка нерівності має починатися з аналізу доходів і добробуту як базових характеристик, що визначають формування нерівності в інших сферах буття [13, с. 19]. Для виміру нерівності у розподілі доходів економісти використовують такі показники як децильний коефіцієнт, значення кривої Лоренца, коефіцієнт Джині, коефіцієнт Пальма тощо.

Для оцінки стану нерівності у країнах світу використовується кілька міжнародних баз даних, що надають ґрунт для дослідження цього явища науковцями; розуміння основ економічної поведінки соціуму і формування адекватної економічної політики органами влади; використання результатів дослідження у своїй роботі журналістами та широкою громадськістю. Це бази даних PovcalNet Світового банку, Люксембурзьке дослідження доходів (LIS), соціально-економічна база даних Латинської Америки та Карибського басейну (SEDLAC), база даних розподілу доходів ОЕСР (IDD). Крім того, формуються різні джерела інформації, які поєднують зазначені бази даних для збільшення охоплення, це світова група розподілу доходів (LM-WPID) та стандартна база даних про нерівність світових доходів (SWIID). Організація Об'єднаних націй складає світову базу даних про нерівність доходів (WIID), яка складається з майже вичерпного перепису всіх первинних баз даних та окремих дослідницьких ініціатив з детальною інформацією про методологічні підходи до їх визначення [30]. Зазначені бази даних мають джерелом інформації очні або віртуальні опитування домогосподарств про їхні доходи, багатство та соціальні та демографічні аспекти їхнього життя. Така інформація дозволяє краще зрозуміти детермінанти нерівності доходів та багатства, допомагає висвітлювати нерівність у широкому контексті, зокрема національному, расовому, релігійному тощо.

Про зв'язок між економічним розвитком і нерівністю вперше написав Саймон Кузнець. У 1955 році він з'ясував, що з економічним розвитком нерівномірність розподілу доходів спершу зростає, а потім з подальшим розвитком врівноважується. Його теорія нерівності ілюструється перевернутим U-подібним графіком, де показано рух суспільства до складнішої і продуктивнішої економіки, від низького ступеня нерівності до високого і потім знову до низького. (рис. 2).

Слід зауважити, що серед сучасних поглядів існує теорія про те, що нерівність стимулює економічне зростання через прагнення людства до соціальної рівності і справедливості. Проте економічна наука, спираючись на

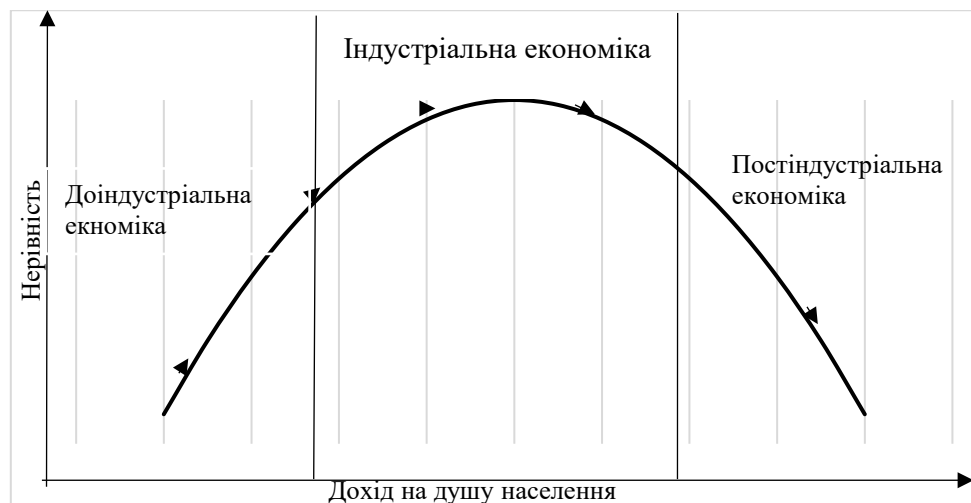

Рисунок 2 – Крива нерівності Кузнеця

дослідження тенденцій зростання і розподілу ВВП на душу населення, зміни рівня доходів населення з урахуванням низки інституційних чинників, їх спростовує.

Вважається, що сталий економічний розвиток виступає найефективнішим засобом подолання бідності та основним рушієм людського розвитку, чинником активізації економічної поведінки соціуму. Проте в більшості країн, що розвиваються, економічне зростання за останнє десятиліття є нижчим за потенціал або призупинилося. Така ситуація негативно впливає на прогрес щодо реалізації цілей сталого розвитку ООН до 2030 року. Аналіз індексу світової конкурентоспроможності 2019 року свідчить про негативні тенденції в її формуванні в окремих країнах, відповідно вони, а також співтовариство з надання допомоги та всі зацікавлені сторони повинні активізувати свої зусилля по виправленню ситуації. Світова спільнота прикладає недостатньо зусиль для досягнення цілей сталого розвитку. Найменш розвинені країни, починаючи з 2015 року, не реалізують мету щорічного зростання на 7%. «3,4 мільярда людей – або 46% світового населення – жили менше ніж на 5,50 \$ у день і намагалися задовольнити основні потреби. Після років стійкого спаду голод зріс і станом на 2019 рік від голоду страждало 826 мільйонів – або кожна дев'ята людина – у порівнянні із 784 мільйонами у 2015 році. Загалом недоїдають 20% населення Африки. Майже віддана забуттю ціль «нульового голоду».

Щодо оцінки національного рівня економічної нерівності, то тут застосовуються механізми вибірових опитувань домогосподарств, оцінки статистичних показників. Нерівність доходів населення України відстежується через показники суспільного добробуту або показники рівня життя: обсяг валового внутрішнього продукту, сукупні доходи населення, в тому числі і в розрахунку на душу населення, індекс споживчих цін на товари та послуги, середня тривалість майбутнього життя населення, тривалість та очікувана віддача від освіти тощо.

Проблеми нерівності, подолання бідності, розвитку економіки у бік зростання є для України одними з головних цілей та основних пріоритетів при формуванні сучасної соціально-економічної політики розвитку. Економічна криза зробила ці проблеми більш гострими та болючими. Так, за даними ООН та Європейської соціологічної служби «Євробарометр», наведеними у таблиці 1, у 2010 р. частка бідного населення в Україні становила 78%, у той час як у країнах Західної та Центральної Європи значення цього показника було у 4-8 разів нижчим; у 2015 році цей показник знизився до 44%, але залишився одним із найвищих показників порівняно з іншими країнами [15; 24]. Це є свідченням украй тяжкого становища, в якому опинилося населення України. Після того, як рівень бідності досяг пікових значень у 2015-2016 роках, він почав спадати: 2017-й – 47,3%, 2018-й – 43,2%; 2019-й – 37,8%. Така динаміка скорочення бідності може свідчити про активізацію економічної поведінки соціуму та її переорієнтацію з природного на соціальний тип.

За прогнозами ЮНІСЕФ на 2020 рік, рівень бідності в Україні мав сягнути 43,6% (прогнозувалось, що без пандемії цей показник міг скласти 27,2%). Проте на 2020 рік межа бідності встановилась на рівні 23,2% населення, що відповідало 0,6 млн. осіб [11]. Найбільш вразливі категорії населення – багатодітні сім'ї, одинокі батьки з дітьми, родини з дітьми до трьох років та одинокі люди старші за 65 років [36].

Дані щодо значення децильного коефіцієнта (співвідношення доходів 10% найбагатшого до доходів 10% найбіднішого населення) свідчать про досить

Таблиця 1 – Частка населення на межі бідності в країнах Європи у 2010-2022 рр.

Країна	Частка населення на межі бідності, %					Найбідніші 40%	Найбагатші 10%	Найбагатші 1%	Коефіцієнт Джині
	2010	2015	2020	2021	2022	2010- 2022 рр.	2010- 2022 рр.	2021	2010- 2022 рр.
Україна	78	44	23,2	29	24,2	24,3	21,8	13,6	25,6
Латвія	26	29,9	26,6	27,8	27,8	18,6	27,5	8,6	35,7
Румунія	23	42,3	34,4	32,7	32,5	17,9	24,2	14,5	34,6
Болгарія	21	42,4	33,1	34,1	31,8	17,0	32,6	16,6	40,5
Литва	20	28,3	24,8	24,0	25,0	19,0	28,5	12,5	36,0
Іспанія	20	27,6	25,9	26,5	24,6	18,1	25,0	11,4	34,9
Греція	20	30,8	26,6	27,3	25,9	19,2	25,2	10,0	33,6
Португалія	18	25,4	19,6	22,3	20,0	19,3	26,9	9,4	34,7
Польща	17	21,9	18,0	17,4	16,9	22,3	23,1	15,2	28,8
Ірландія	16	24,1	18,0	18,5	18,8	22,3	23,8	12,2	29,2
Кіпр	16	22,7	17,3	16,7	16,3	21,3	26,3	8,9	31,7
Німеччина	15	20,1	19,9	20,4	20,4	20,9	25,2	13,3	31,7
Бельгія	15	20,9	19,8	18,3	18,5	23,9	21,4	8,6	26,0
Швеція	12	17,5	16,7	16,3	17,8	19,9	25,8	9,9	33,1
Данія	12	19,1	17,5	16,6	16,5	23,4	22,9	13,4	27,5
Норвегія	11	14,8	16,1	16,4	16,2	22,9	22,4	8,9	27,7
Нідерланди	11	16,0	15,9	16,9	17,1	23,8	21,6	6,9	26,0
Словаччина	11	15,7	12,8	14,5	14,6	24,9	18,8	7,2	23,2
Ісландія	10	11,7	N.a.*	N.a.*	N.a.*	23,9	22,1	9,3	26,1
Чехія	9	11,9	11,2	10,1	11,4	24,2	22,5	10,6	26,2

*n.a. – інформація не наведена у «People at risk of poverty or social exclusion by most frequent activity status»

Складено на основі [3; 14; 15; 24]

низький рівень соціальної нерівності в нашій країні. Так, значення цього показника для Японії становить 4,5, для Скандинавських країн – 3-6, для Німеччини – 7-8, для США – 11-13, для Великої Британії – 14. Найбільш суттєвий розрив між багатими і бідними спостерігається у Бразилії – значення децильного коефіцієнта складає 55-60. Для Аргентини, яку прийнято згадувати наступною, він дорівнює 35. Що стосується України, то дані офіційної статистики показують низький розрив між доходами багатих і бідних – значення коефіцієнта знаходиться на рівні 5,5, що суттєво суперечить реаліям, з якими кожен з нас стикається мало не щоденно. За експертними оцінками, що враховують діяльність тіньового сектору, реальний розрив в доходах найбагатших і найбідніших українців сягає 25-45 [24].

Разом з тим, дані офіційної статистики (табл. 2) показують, що чисельність населення, яке має щомісячний дохід нижчий від прожиткового мінімуму, знижується: у 2010 році кількість такого населення становила 3,6 млн. осіб, а в

2015 році ця цифра зменшилась до 2,5 млн. осіб.

Таблиця 2 – Диференціація життєвого рівня населення в Україні, 2010-2021 рр.*

	Роки											
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими від прожиткового мінімуму												
млн. осіб	3,6	3,2	3,8	3,5	3,2	2,5	1,5	0,9	0,5	0,4	0,6	N.a.
у відсотках до загальної чисельності населення	8,6	7,8	9,0	8,3	8,6	6,4	3,8	2,4	1,3	1,1	1,6	N.a.
Середньорічний розмір законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн.)	843,2	914,1	1042,4	1113,7	1176,0	1227,3	1388,1	1603,7	1744,8	1902,1	2078,4	2249,8
Середньорічний розмір фактичного прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн)	N.a.**	N.a.	N.a.	N.a.	1357,6	2257,0	2642,4	2941,5	3262,7	3660,9	3847,2	4114,4
Квінтільний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення, разів	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	2,0	2,1	2,0	2,1
Квінтільний коефіцієнт фондів (за загальними доходами), разів	3,5	3,4	3,2	3,3	3,1	3,2	3,0	3,3	3,3	3,5	3,5	3,5

*інформація наведена за 2014-2021 рр. без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополь

**п.а. – інформація не наведена у [7]

Джерело: складено автором за [7]

Виходячи з даних таблиці 2, законодавчо встановлений прожитковий мінімум протягом періоду спостереження демонстрував динаміку до зростання: у 2010 році становив 843,2 грн., у 2015 році вже 1227,3 грн, а в 2020 році сягнув 2078,4 грн. Зростав також розмір фактичного прожиткового мінімуму: з 1357,6 грн у 2014 році до 3847,2 у 2020 році. За даними 2015 р., квінтільний коефіцієнт диференціації за грошовими доходами становив 3,2, за загальними – 1,9, надалі у 2020 році їх значення склали 3,5 та 2,0, відповідно [7]. У сучасній Україні спостерігається своєрідний феномен: населення та експерти переконані в тому, що суспільство є дуже розшарованим, а офіційна статистика свідчить про доволі

помірний, приблизно відповідний європейським стандартам ступінь нерівності. Пояснюється це тим, що статистичні показники не містять параметрів рівня життя відносно нечисленних крайніх груп – найбагатших і найбідніших. У разі використання так званого квінтільного коефіцієнта не враховуються доходи 20% найбідніших і 20% найбагатших осіб, децильного – відповідно 10% з обох полюсів. Тому наявність нечисленного прошарку дуже заможних чи, навпаки, дуже бідних людей (родин, домогосподарств) не впливає на статистичні оцінки, але, безперечно, привертає увагу і формує відповідне соціально-психологічне уявлення. Статистичні показники не містять в собі також інформацію про поширеність тіньових доходів з демонстрацією своїх статків, з одного боку, і поблажливе ставлення суспільства до ухиляння від сплати податків – з іншого [23, с. 10].

У таблиці 3 представлено розподіл населення України за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів у 2021 році.

Таблиця 3 – Розподіл населення за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів за 2021 рік

Група населення	Розподіл населення за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів у місяць, грн.	Кількість населення за групами (N), тис.осіб	Розподіл населення за групами, (%)
1	до 3000,0	1854,365	4,5
2	3000,1 – 4000	4615,307	11,2
3	4000,1 – 5000	6510,88	15,8
4	5000,1 – 6000	7293,834	17,7
5	6000,1 – 7000	5851,55	14,2
6	7000,1 – 8000	4162,018	10,1
7	8000,1 – 9000	3255,44	7,9
8	9000,1 – 10000	2637,318	6,4
9	10000,1 – 11000	1524,7	3,7
10	11000,1 – 12000	988,9944	2,4
11	понад 12000	2513,694	6,1
	<i>Разом</i>	41208,1*	100

*дані на кінець 2021 року

Складено та розраховано на основі [9; 10]

На основі застосування економіко-математичної статистики проаналізуємо таблицю 3.

За розрахунками середнє лінійне відхилення еквівалентних доходів дорівнює 2114,37 грн. Це свідчить про те, що середні розміри середньодушових еквівалентних доходів населення України відхиляються в обидві сторони від їх середнього значення на цю величину. Розподіл розмірів середньодушових щомісячних еквівалентних доходів населення України за 2021 рік є статистично неоднорідним оскільки коефіцієнт варіації більше 33% (39,98%). Оцінка рівня концентрації щомісячних доходів населення у 2021 році здійснюється через коефіцієнт Джині, що дорівнює за даними офіційної статистики 0,2440 (24,40%). Для порівняння у 2019 році коефіцієнт Джині дорівнював 0,2610 (26,10%), а значення показника за 2010-2022 роки сягає 0,2560 (25,60)% [16]. Всі значення показника вказують на некатастрофічний, помірний рівень нерівності, оскільки за міжнародними стандартами припустимим для економічного розвитку країн є коефіцієнт Джині, що сягає до 40%.

Розрахунок коефіцієнту Джині здійснювався за формулою:

$$G = 1 - 2 \sum f_{\text{відн}} x_{\text{сит}} + \sum x_{\text{відн}} f_{\text{відн}}, \quad (1)$$

де $f_{\text{відн}}$ – частка i -тої групи;

$x_{\text{відн}}$ – частка ознаки i -тої групи;

$x_{\text{сит}}$ – кумулятивна частка ознаки [27, с. 91].

За даними Eurostat в Європейських країнах в 2019 році мінімальний коефіцієнт розшарування доходів спостерігався у Чехії 24,0%, максимальний в Туреччині 43,0% [2]. Для порівняння можна додати коефіцієнти Джині таких країн, як Франція (28,5%), Німеччина (31,1%), Польща (27,8%), Швеція (27,0%) у 2019 році. У 2021 році за відповідний період Індекс Джині в Австрії становив 0,274 (27,40%), у Бельгії – 0,262 (26,20%), в Естонії – 0,305 (30,50%), у Польщі – 0,281 (28,10%), у Франції – 0,292 (29,20%), у Чехії – 0,248 (24,80%). На 2022 рік значення коефіцієнтів по країнах суттєво не змінилися. Слід додати, що на соціально-економічну диференціацію населення впливають також такі неекономічні чинники як «вдача, сімейне походження, особисті зв'язки, стартові умови, які кращі у вихідців з багатих сімей; знайомство з «правильними»

людьми; доступ до тих, хто приймає рішення» [20, с. 104]. Зазначені чинники безпосередньо впливають на прийняття рішень щодо економічної діяльності та на економічну поведінку соціуму, визначають її активність або пасивність, тяжіння до природного, соціального чи духовного типу, схильність до реформування чи пристосуванство до умов, що склалися.

Для аналізу економічної поведінки домогосподарств зазвичай використовують статистику їх доходів та витрат, яка надає інформацію про рівень життя населення, забезпеченість необхідними товарами та послугами, про рівень добробуту та активності. Одним із показників добробуту населення виступає межа бідності, що віддзеркалює рівень прожиткового мінімуму. Законодавство України [28] визначає прожитковий мінімум як вартість мінімального набору продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг, достатніх для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я та задоволення основних соціальних і культурних потреб. Разом з тим, у контексті євроінтеграції слід знати, що прожитковий мінімум у більшості країн Європейського Союзу нормативно не визначається. За методологією розрахунку прожиткового мінімуму в європейських країнах, він встановлюється не для однієї особи, як в Україні, а на сім'ю середнього розміру або домогосподарство з однієї та більше осіб. Щодо норм споживання, то вони замінюються середньою заробітною платою, прожитковий мінімум від якої сягає майже 60%. На основі цього вираховується межа бідності й кількість тих, хто має право на соціальну допомогу від держави. Таким чином, країни Європейського Союзу не обраховують бідність, а розраховують нормальний рівень життя [29]. Зважаючи на зазначене, можна говорити про формування об'єктивних передумов для переходу до соціального та духовного типів економічної поведінки європейського соціуму, що визначається рівнем задоволення потреб.

Щодо структури нерівності населення країн, то одним із цікавих підходів до її визначення є побудова певної геометричної форми нерівності. Спираючись на дослідження Л. Клевчіка, можна дійти висновку, що у розвинених країнах форма нерівності має ромбовидну форму і є трикутною в Україні. Це обумовлено

такими даними: у розвинених країнах близько 5% населення є багатими (вищий клас), 80% – середній клас, 15% – бідні, нижчий клас; в Україні до вищого класу відноситься 1-2% населення, до середнього класу належать люди, що мають середні доходи, яких в країні 10-12%, та понад 85% населення – це усі інші, яких слід віднести до найбіднішого нижчого класу [17, с. 51].

Графічна ілюстрація геометричної форми нерівності населення України побудована за даними таблиці 4 (рис.3), де лінія тренду формує «трикутник нерівності».

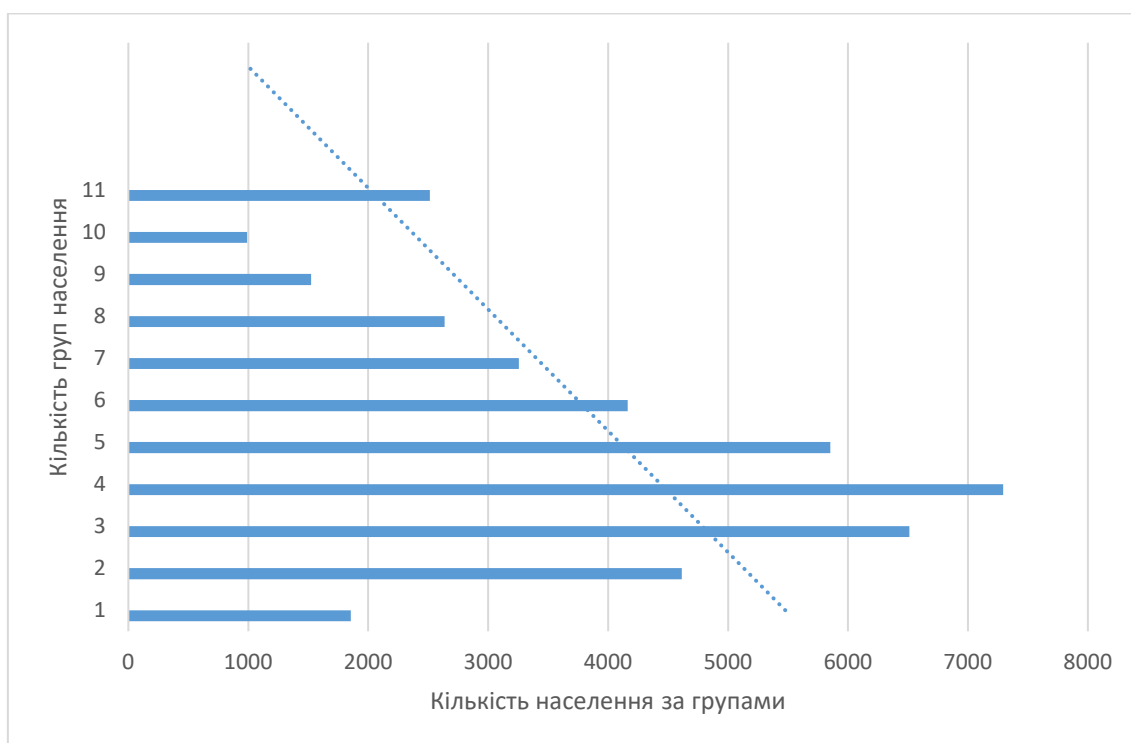

Рисунок 3 – Геометрична форма нерівності населення України

Подальше дослідження соціально-економічної нерівності спонукає нас розглянути структуру і динаміку сукупних ресурсів і витрат домогосподарств України з 2014 по 2021 роки (таблиця 4).

Економічна наука та практика доводять, що найбільшу частку в структурі доходів домогосподарств, що базуються на приватній трудовій власності, становить заробітна плата. На другому місці у структурі доходів більшості домогосподарств у розвинених країнах знаходяться доходи від власності. Щодо України, то тут основним джерелом формування грошових доходів

**Таблиця 4 – Динаміка сукупних ресурсів та витрат домогосподарств
України, 2014-2021 рр. ***

Показник	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020**	2021**
Сукупні ресурси в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, тис. грн.	4,563	5,232	6,239	8,165	9,904	12,118	12,156	14,083
Структура сукупних ресурсів домогосподарств, %								
Грошові доходи	91,2	89,4	86,0	87,5	89,9	92,0	93,6	93,6
- оплата праці	48,8	47,2	46,7	52,4	54,5	57,3	58,1	59,9
- доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	5,2	5,5	5,2	4,4	6,0	6,5	5,7	5,5
- доходи від продажу сільськогосподарської продукції	3,2	3,4	2,9	3,0	2,5	2,4	2,3	2,5
- пенсії, стипендії, соціальні допомоги, надані готівкою	27,0	25,2	23,1	20,2	19,9	19,2	21,0	20,2
- грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	7,0	8,1	8,1	7,5	7,0	6,6	3,3	3,2
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	4,6	5,1	4,8	4,0	3,8	3,6	3,2	3,1
Пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива	0,4	1,3	4,7	4,7	2,8	0,7	0,1	0,1
Пільги безготівкові на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо, на оплату послуг транспорту, зв'язку	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3
Інші надходження	3,4	3,8	4,1	3,4	3,1	3,3	1,7	1,7
Довідково: загальні доходи, тис. грн.	4,471	5,122	6,095	8,013	9,720	11,859	11,954	13,825
Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, тис. грн.	4,050	4,952	5,720	7,139	8,309	9,670	9,340	11,003

Показник	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020**	2021**
Структура сукупних витрат домогосподарств, %								
Споживчі сукупні витрати	91,6	92,9	93,2	92,9	92	91,3	91,0	91,2
- продукти харчування та безалкогольні напої	51,9	53,1	49,8	47,9	47,7	46,6	48,4	46,0
- алкогольні напої, тютюнові вироби	3,4	3,3	2,9	3,1	3,4	3,2	3,5	3,0
- непродовольчі товари та послуги	36,3	36,5	40,5	41,9	40,9	41,5	48,1	52
в тому числі								
- одяг і взуття	6	5,7	5,6	5,5	5,4	5,5	4,6	4,6
- житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	9,4	11,7	16	17	15,2	14,6	13,8	15,0
- предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	2,3	2	1,7	2	2,1	1,8	2,2	2,2
- охорона здоров'я	3,6	3,7	4,2	3,8	4	4,1	4,3	4,8
- транспорт	4,3	3,7	3,6	3,7	3,7	4,8	4,0	4,5
- зв'язок	2,8	2,4	2,3	2,4	2,6	2,8	3,4	4,4
- відпочинок і культура	1,8	1,5	1,4	1,6	1,8	1,6	1,5	1,6
- освіта	1,1	1,1	1	1,1	1	1,1	0,8	1,0
- ресторани та готелі	2,3	2	2,2	2,3	2,4	2,6	1,7	2,0
- різні товари і послуги	2,7	2,7	2,5	2,5	2,7	2,6	2,8	3,1
Неспоживчі сукупні витрати	8,4	7,1	6,8	7,1	8	8,7	9,0	8,8
Довідково: оплата житла, комунальних продуктів та послуг	8,1	10,2	14,7	15,4	13,9	13	-	-

*Дані наведено без урахування частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській обл.

Складено та розраховано на основі даних [8].

домогосподарств є оплата праці, а також пенсії, стипендії, різні види соціальної допомоги. У структурі сукупних ресурсів домогосподарств України доходи від власності навіть не наводяться, оскільки не відіграють суттєвої ролі в їх формуванні.

Протягом аналізованого періоду простежується збільшення долі оплати праці у грошових доходах (на 8,5%) та скорочення питомої ваги пенсій, стипендій, соціальної допомоги у структурі сукупних ресурсів на 7,8%. Разом з тим, спостерігається зростання сукупних ресурсів майже у 3,5 рази (на 165,57%)

та збільшення сукупних витрат домогосподарств у 3 рази (на 138,77%).

Найбільш вагомою статтею витрат домогосподарств протягом аналізованого періоду залишаються витрати на продукти харчування, що свідчить про загальний низький рівень доходів населення і відсутність об'єктивних передумов для переходу на рівень задоволення вищих – соціальних та духовних – потреб. Зменшення витрат на продукти харчування на 5,9% з 2014 року до 2021 року суттєво не вплинуло на зміну структури споживання, оскільки одночасно зросли витрати на житло, воду, електроенергію, газ та інші види палива (на 5,6%). Інші структурні складові сукупних ресурсів і видатків протягом 2014-2021 років суттєво не змінювались. Разом з тим, спираючись на самооцінку домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2019 році, слід зазначити, що із загальної кількості домогосподарств (14881,7 тис.) могли заощаджувати свої доходи лише 11,2%, заощаджень не робили 49,3%, доходів вистачало лише на харчування у 36,7%, не вдавалось забезпечити навіть достатнє харчування 2,8% [32, с. 17]. Така тенденція свідчить про пасивну економічну поведінку домогосподарств, яка зазвичай характеризується конформізмом, пристосуванством і «терплячістю» [26, с. 91-93], що впливає з поточного рівня життя населення, структури його ресурсів і витрат. Теорія визначає, а практика суспільних відносин підтверджує те, що пасивна поведінка передуює соціальній агресії, яка виливається через революції і війни. Характер такої поведінки перешкоджає економічному зростанню України та потребує реформування соціально-економічної політики держави, зміни економічного мислення населення для активізації його економічної поведінки, націленої на розвиток.

Графічно диференціація доходів в Україні у 2021 році зображена за допомогою кривої Лоренца (рис. 4).

Коефіцієнт Джині вимірює площину між кривою Лоренца і гіпотетичною лінією абсолютної рівності, що розраховується як відсоток від максимальної площі фігури під кривою. По осі абсцис відкладається кумулятивний ряд часток чисельності населення, а по осі ординат – кумулятивний ряд часток доходів населення.

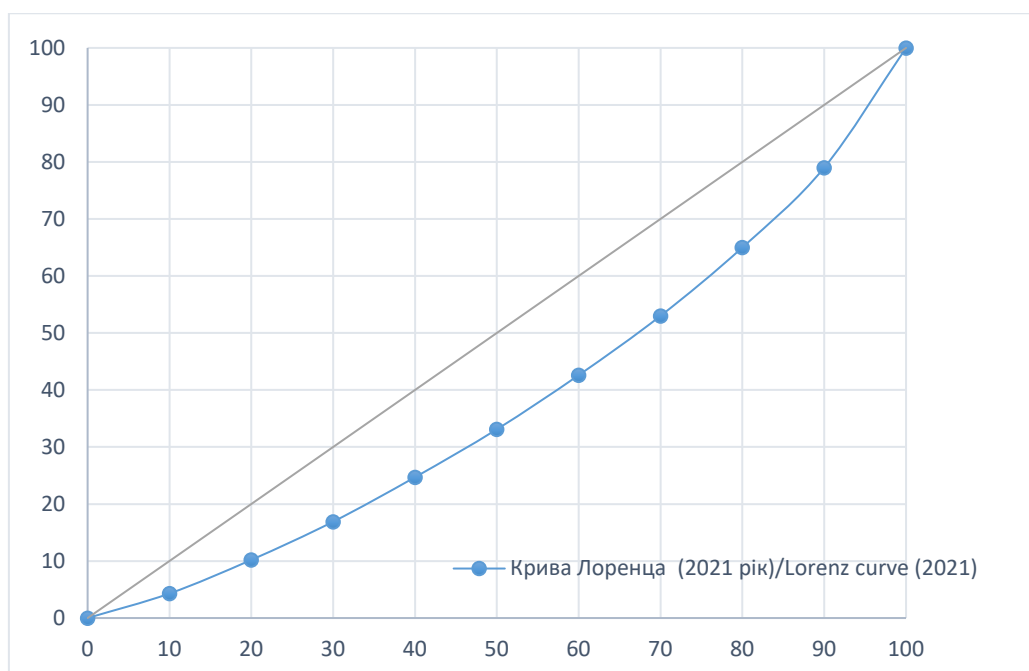

Рисунок 4 – Крива Лоренца диференціації середньодушових щомісячних еквівалентних доходів населення України за 2021 рік

Крива Лоренца демонструє низький рівень диференціації населення в Україні, за формальним показником якого нашу країну можна вважати такою, що тяжіє до високо розвинутих. Отже теоретично в країні має домінувати духовний і соціальний тип економічної поведінки соціуму. Але тут слід зауважити, що на конфігурацію кривої Лоренца неабияк впливає достовірність і якість статистичної інформації, джерела її отримання. Діючий методичний підхід у зборі та формуванні статистичної інформації в країні потребує вдосконалення. Потрібні нові більш сучасні, виважені підходи до розробки програм і інструментарію статистичного дослідження суспільства в усіх напрямках, які б більш реально відображали поточний стан і процеси у державі.

За офіційними показниками нерівності, зокрема коефіцієнтом Джині, сучасна Україна відноситься до країн із рівномірним розподілом доходів. «Проте це лише на поверхні, як і з офіційним рівнем бідності. Адже останнім часом простежується збільшення явної (неприхованої) нерівності ... Сьогодні влада, натхненна ідеями вільного ринку, плекає нерівність (подекуди) як чесноту, розбурюючи розбіжності, що можуть стати на заваді розвитку України як реального суспільства» [25, с. 120].

Аналіз суспільного розвитку доводить, що поглиблення соціально-економічної нерівності має здебільшого негативні наслідки. До основних відносяться, по-перше, консервування бідності, яка звужує можливості економічного зростання і сповільнює суспільний розвиток; по-друге, зниження якості життя населення, що призводить до погіршення можливостей отримання якісної освіти та охорони здоров'я, обмеження доступу до освітніх послуг та організації дозвілля, як наслідок, збільшення рівня захворюваності населення, зниження якості соціального капіталу [34, с. 8]. Така ситуація не може бути виправданою, вона загрожує соціальною напругою, невдоволенням, відторгненням, зниженням довіри до влади та владних інституцій; саме вона є головною причиною відтоку працездатного населення з України у пошуках «кращої долі», створює основу політичної нестабільності та перешкоджає розбудові демократичного суспільства європейського зразка.

Програма боротьби з бідністю є одним із пріоритетних напрямків у впровадженні соціальної політики інститутами державної влади. Тема боротьби з бідністю передбачає не тільки розвиток соціальних програм, спрямованих на допомогу незаможним верствам населення. Це має бути комплексна програма, яка передбачає допомогу людині адаптуватися до нових соціально-економічних умов. В основу державної політики подолання бідності має бути покладено визнання того, що цієї мети не можна досягти виключно шляхом підтримки знедолених, необхідно реалізовувати комплексні підходи, орієнтовані на всі верстви суспільства.

Зусилля держави щодо підвищення рівня життя населення, незалежно від матеріального стану, мають спиратися на забезпечення сталості економічного зростання, всебічний розвиток людини і максимально повне використання трудового потенціалу країни. Зазначене вимагає від соціуму тісної взаємодії всіх секторів суспільних відносин – держави, підприємництва і домогосподарств. Необхідно подолати вкрай негативну тенденцію соціальної поляризації суспільства, забезпечити зниження економічної нерівності, формування численного та потужного прошарку середнього класу, що стане гарантом

стабільного соціально-економічного розвитку суспільства.

Поряд із реформуванням системи оплати праці необхідно забезпечити зниження економічної нерівності шляхом запровадження гнучкої податкової політики, раціоналізації соціальних трансфертів (зазначені заходи визначені у Стратегії подолання бідності [21]), стимулювання малого й середнього бізнесу, захист прав суб'єктів господарювання (у т.ч. дрібних акціонерів), легалізацію тіньової діяльності і незареєстрованих доходів. Разом з тим політика має спрямовуватись на зміну основ економічної поведінки соціуму, формування мотивації до раціональності, прагматичності та еквівалентності.

Окрім того, запровадження дієвої системи соціального страхування запобігатиме втраті доходу внаслідок безробіття, хвороби чи старості. У цьому контексті першочерговим завданням є також проведення повномасштабної пенсійної реформи, оскільки поліпшити становище сьогоденних пенсіонерів можна за умов стимулювання економічної активності населення працездатного віку. Запровадження накопичувальної системи пенсійного страхування, що стимулює населення реєструвати свої доходи і сплачувати внески до пенсійних фондів, запобігатиме бідності населення похилого віку і забезпечуватиме у майбутньому входження певної частини пенсіонерів до середнього класу.

Окрім показників бідності стан нерівності в країні демонструють витрати домогосподарств на споживання (табл. 5).

Починаючи з 2010 року відбувається зростання номінального ВВП, проте фізичний обсяг показника спадає протягом 2014-2019 рр., потім починається його поступове зростання до 104% у 2022 році. Поряд з цим скорочуються кінцеві споживчі витрати домашніх господарств, що обумовлено інфляційними процесами протягом аналізованого періоду і скороченням платоспроможного попиту населення.

Таблиця 5 – Валовий внутрішній продукт і споживання домогосподарств в Україні, 2010-2022 рр.

Показники	Роки												
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
	у фактичних цінах, млн. грн												
Валовий внутрішній продукт	1079340	1299991	1404669	1465198	1586915	1988544	2385367	2982920	3560596	3978400	4194102	5450849	5239114
Кінцеві споживчі витрати	897583	1094231	1221163	1329632	1429959	1709213	2032328	2592546	3209292	3704903	3923203	4734271	5469268
у тому числі: домашніх господарств	680164	858905	950212	1047096	1120876	1317110	1569702	1961064	2438778	2918278	3079246	3717848	3283856
	відсотків до підсумку												
Валовий внутрішній продукт	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Кінцеві споживчі витрати	83,2	84,2	86,9	90,7	90,1	86	85,2	86,9	90,1	93,1	93,5	86,9	104,4
у тому числі: домашніх господарств	63,0	66,1	67,6	71,5	70,6	66,2	65,8	65,7	68,5	73,4	73,4	68,2	62,7
	у цінах попереднього року, млн. грн												
Валовий внутрішній продукт	949619	1138338	1303094	1404293	1369190	1431826	2037084	2445587	3085492	3675300	3818456	4367501	3883262
Кінцеві споживчі витрати	807212	998807	1174824	1284893	1247712	1203063	1757780	2177199	2804163	3378601	3722812	4124599	4001826
у тому числі: домашніх господарств	617885	787155	931038	1015891	960176	888416	1367398	1701580	2161596	2705130	2965318	3263951	2650962
	індекси фізичного обсягу, відсотків до попереднього року												
Валовий внутрішній продукт	104,1	105,5	100,2	100,0	93,4	90,2	97,6	97,5	96,6	96,8	104	103,4	71,2
Кінцеві споживчі витрати	106,3	111,3	107,4	105,2	93,8	84,1	83,2	79,8	83,0	87,8	93,0	105,5	84,5
у тому числі: домашніх господарств	107,0	115,7	108,4	106,9	91,7	79,3	63,1	57,3	59,2	62,5	71,8	106,9	71,3
	індекси-дефлятори, відсотків до попереднього року												
Валовий внутрішній продукт	113,7	114,2	107,8	104,3	115,9	138,9	117,1	122,0	115,4	108,2	109,8	124,8	134,9
Кінцеві споживчі витрати	111,2	109,6	103,9	103,5	114,6	142,1	115,6	119,1	114,4	109,7	105,4	114,8	136,7
у тому числі: домашніх господарств	110,1	109,1	102,1	103,1	116,7	148,3	114,8	115,2	112,8	107,9	103,8	113,9	123,9

Джерело: складено автором за [6]

Висновки

Дослідження стану нерівності населення в Україні дозволяє зробити такі висновки. Коефіцієнт Джині для економіки України у 2010-2022 році складає 25,60 % та означає, що наявний помірний рівень нерівності, оскільки за міжнародними стандартами припустимим для економічного розвитку країн є коефіцієнт Джині, що сягає до 40%. Аналіз статистики доходів та витрат домогосподарств надає інформацію про низький рівень життя населення, оскільки основними джерелами формування грошових доходів домогосподарств є оплата праці, а також пенсії, стипендії, соціальна допомога; найбільш вагомою статтею витрат домогосподарств залишаються витрати на продукти харчування, що свідчить про домінування природного типу економічної поведінки. З поточного рівня життя населення, структури його ресурсів і витрат економічна поведінка домогосподарств визначається як пасивна та характеризується конформізмом, пристосуванством та терплячістю населення до умов його існування, що заважає активному розвитку соціально-економічної системи та зміни економічного мислення населення.

Соціально-економічна нерівність дуже негативно сприймається більшістю населення України: саме економічно необґрунтована нерівність, зубожіння населення та відсутність системи «соціальних ліфтів», які б сприяли переходу з однієї соціальної страти до іншої, є головною причиною відтоку працездатного населення з України і перешкодою розбудови демократичного суспільства європейського зразка. Наведене доводить, що проблеми бідності і соціальної нерівності в Україні набувають загрозливого характеру, стаючи перешкодою подальшому соціально-економічному розвитку країни в цілому. Особливо гострими вони є для таких груп населення як домогосподарства, до складу яких входять неповнолітні діти або пенсіонери, для жителів сіл, робітників, зайнятих у сферах рибного, сільського, лісового господарства, будівництва, охорони здоров'я та надання соціальної допомоги. Особливість бідності в Україні – бідність працівників, що є зовсім нехарактерним для розвинених країн і викликає особливе занепокоєння, адже на зайнятому лежить відповідальність не тільки за його власне життя, а ще за непрацездатних членів домогосподарства.